

АНДРОНОВА В. А.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри трудового права
та права соціального забезпечення
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)

УДК 349.2:340.111.5

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ВЧЕННЯ ПРО ЮРИДИЧНІ ФАКТИ У ТРУДОВОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню витоків учення про юридичні факти як юридичної категорії взагалі, а також становлення та розвиток вчення про юридичні факти у трудовому праві зокрема. Простежується поступовий розвиток наукових поглядів про юридичні факти у трудовому праві у дореволюційний, радянський та пострадянський періоди.

Ключові слова: *трудове право, трудові правовідносини, трудове законодавство, юридичний факт, історичні етапи.*

Статья посвящена исследованию истоков учения о юридических фактах как юридической категории вообще, а также становления и развития учения о юридических фактах в трудовом праве в частности. Прослеживается постепенное развитие научных взглядов о юридических фактах в трудовом праве в дореволюционный, советский и постсоветский периоды.

Ключевые слова: *трудовое право, трудовые правоотношения, трудовое законодательство, юридический факт, исторические этапы.*

The article is sanctified to research of sources of studies about legal facts as legal category in general, and also becoming and development of studies about legal facts in a labour right in particular. Gradual development of scientific looks is traced about legal facts in a labour right in pre-revolution, soviet and post-soviet periods.

Key words: *labour right, labour legal relationships, labour legislation, legal fact, historical stages.*

Вступ. У праві є такі категорії, які пронизують усю тканину правової матерії, її більш або менш значиме поняття. До таких правових категорій належать юридичні факти.

Вчення про юридичні факти має велике наукове та практичне значення як для загальної теорії права, так і для науки трудового права. Юридичні факти є ядром всієї системи правовідносин, оскільки саме на їх підставі відбувається побудова цих відносин, вони є підставами виникнення, зміни та припинення правовідносин у тій чи іншій сфері.

Поява юридичних фактів як специфічного правового явища відбулася одночасно з формуванням права як засобу регулювання суспільних відносин. Правове регулювання є ефективною формою управління соціальними процесами і приводить до встановлення необхідних правових наслідків лише тоді, коли воно пов'язане з оптимальною та вираженою системою фактичних обставин, які виступають юридичними фактами.

Як зазначає Л.В. Солодовник, важливим завданням правового регулювання трудових відносин є дослідження однієї з найважливіших проблем науки трудового права – вчення про юридичні факти. Юридичні факти є категорією, що обумовлює виникнення, зміну та припинення трудових правовідносин.

Теоретичне осмислення проблем юридичних фактів у трудовому праві як спеціальної галузевої системи фактичних обставин сприятиме забезпеченню системності у роботі з удосконалення трудового законодавства, допоможе визначити і сформулювати зміст нових правових норм, які повинні відображати об'єктивні інтереси учасників трудових відносин, мотиви їх діяльності, а також враховувати наявний досвід застосування норм чинного законодавства [1, с. 5].

Проблематиці історичних етапів розвитку вчення про юридичні факти присвячували свої праці такі вчені, як М.Г. Александров, В.Л. Гейхман, Л.Я. Гінцбург, О.В. Данилюк, В.В. Єрмоєнко, В.Б. Ісаков, В.М. Лебедев, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилипка, В.І. Прокопенко, Л.В. Русаль, В.М. Скобелкін, Л.В. Солодовник.

Постановка завдання. Метою статті є визначення історичних витоків вчення про юридичні факти в трудовому праві України та визначення перспектив його подальшого розвитку.

Результати дослідження. Певна система юридичних фактів як фактичних обставин, з якими норма права пов'язує виникнення правовідносин, була сформована вже у римському праві (наприклад, було визначено основні підстави встановлення правовідносин). Отже, витоки вчення про юридичні факти сформувалися ще у римському праві.

Насамперед слід зазначити, що правовідносини між мешканцями Стародавнього Риму мали свої особливості, характерні для певного історичного періоду. Важливим джерелом права на той час були Інституції Гая Юстиніана, які є елементарним викладенням цивільного права з дуже цінними юридико-догматичними та історичними поясненнями стосовно правоздатності та дієздатності учасників правовідносин та засобів захисту особистих та майнових прав. Необхідно зауважити, що трудового права як окремої, самостійної галузі права на той час ще не було, тому правовий феномен юридичних фактів тих часів можна досліджувати лише в межах цивільного права. Інституції були написані приблизно у 160 р. н. е. та знайдені істориком Нибуром у 1861 р. у бібліотеці Веронського собору в Італії у записі I ст. н. е. [2, с. 191–192].

Однак можна констатувати той факт, що у римській юриспруденції була відсутня категорія «юридичні факти». Римське право мало здебільшого прикладне спрямування, а тому в ті часи не надавалося істотного значення питанням теорії права, зокрема визначенню поняття юридичного факту.

Загалом можна дійти висновку про те, що правовідносини у Стародавньому Римі виникали, змінювалися та припинялися не випадково, а були зумовлені конкретними життєвими обставинами, які як залежали від волі людини (дії), так і не залежали від неї (події), тобто юридичними фактами. Саме на підставі юридичних фактів учасники правовідносин наділялися правами та обов'язками та позбавлялися них. Крім того, юридичними фактами зумовлювалися збільшення та зменшення обсягу цих прав та обов'язків [3, с. 64–71].

Прийнято вважати, що вперше поняття «юридичний факт» було використано вченим В. Савіні у роботі «Система сучасного римського права». Першим, хто відзначив цей факт, був німецький правознавець А. Манігк. З цього приводу В. Савіні писав: «Я називаю події, що викликають виникнення або припинення правовідносин, юридичними фактами» [4, с. 847].

В.Б. Ісаков підкреслює, що категорія «юридичний факт» не виникла як результат умоглядного розвитку будь-якої схоластичної філософської системи, а розвинулася з практичної потреби охопити єдиним поняттям різноманітні передумови руху конкретних правових відносин [5, с. 11].

Своє початкове становлення теорія юридичних фактів як окреме правове вчення отримала у Західній Європі у XIX ст. – на початку XX ст. Саме в цей період були сформовані загальні поняття теорії юридичних фактів, зроблені перші спроби систематизації фактів, проведено розмежування юридичних фактів та інших фактичних обставин, пов'язаних з ними [6, с. 116–119]. Необхідність створення самостійної теорії юридичних фактів була обумовлена потребою пов'язати між собою розрізнені юридичні факти або ж зрозуміти наявний між ними зв'язок.

Як зазначає В.Б. Ісаков, відповідні дослідження мали попередній та підготовчий характер. Для історичного розуміння теорії юридичних фактів істотною є та обставина, що

вона склалася в руслі формально-догматичної юриспруденції під сильним впливом юридичного позитивізму. Це стало причиною переважання в ній догматичного аналізу, логічних методів, захоплення схематизацією і класифікаціями. Юрист-догматик, по-перше, виходить з того, що визначення юридичних фактів – прерогатива законодавця, що вони виступають як щось дане, початковий пункт; по-друге, юриста-догматика зовсім не цікавлять причини появи юридичного факту та його соціальний зміст, а хвилює лише юридичне значення цього факту. Проте догматична теорія юридичних фактів розробила поняття юридичного факту, фактичного складу, дала їх класифікації, що зберегли свою цінність і понині. У дослідженнях юристів-догматиків отримали висвітлення проблеми співвідношення юридичних фактів і правових наслідків, секундарних прав тощо [5, с. 81].

Однак М.М. Агарков звертав увагу на те, що така система не розкривала сутності юридичних фактів, відзначаючи, що побудова формально-логічної схеми не дає відповіді на питання про зв'язок між підставою виникнення зобов'язання та тими цілями, заради яких виникають зобов'язальні відносини [7, с. 5]. Такої ж думки дотримувався і В.Б. Ісаков, коли зазначав, що «юриста-догматика цікавить лише юридичне значення факту, а не причина його появи і соціальний зміст». Далі вчений зазначає, що, незважаючи на вказані недоліки, необхідно підкреслити, що саме науковцями цього напрямку були вперше сформульовані фундаментальні поняття теорії юридичних фактів та їх класифікації, якими з незначними доповненнями та варіаціями ми користуємося і сьогодні [5, с. 90].

У становленні вчення про юридичні факти у трудовому праві нашої держави першим можна виділити дореволюційний період. У той час проблемі юридичних фактів у трудовому праві не приділялося належної уваги, оскільки використовувалося загальноцивілістичне вчення про юридичні факти, що народжувалося у той час.

У дореволюційному законодавстві єдиною підставою виникнення трудових правовідносин визнавався договір особистого найму. Зміна та припинення трудових правовідносин могли мати як договірний характер, так і здійснюватися за ініціативою однієї зі сторін у встановлених законодавством випадках.

У Кодексі законів про працю 1918 р. підставою виникнення, зміни та припинення трудових правовідносин було визнано адміністративні акти, пов'язані з трудовою повинністю, і надання праці через відділи розподілу робочої сили. У період військового комунізму трудового договору не існувало взагалі.

У Кодексі законів про працю 1922 р. трудову повинність як підставу виникнення трудових правовідносин було збережено у виняткових випадках (для боротьби зі стихійним лихом, при нестачі робочої сили для виконання найважливіших державних завдань) і відроджено договірні засади трудових відносин. Проте у 1930-х рр. ці положення було нівельовано виключно централізованим регулюванням трудових відносин. Підставами виникнення трудових правовідносин були обставини, які досить часто не залежали від волі працівника (трудова повинність, організований набір на ударні будівництва п'ятирічок, державний розподіл випускників професійних навчальних закладів тощо). Припинення трудового договору також не завжди залежало від волі працівника, оскільки навіть звільнення за власним бажанням у більшості випадків потребувало згоди адміністрації та зазначення об'єктивної причини. Це відбувалося не тільки під час Великої Вітчизняної війни, але й протягом більш тривалого часу – протягом 1930-х рр. до початку 1950-х рр.

На початку ХХ ст. проблемам юридичних фактів було присвячено велику кількість підручників, статей, монографій, дисертацій тощо. Як зазначає з цього приводу В.Б. Ісаков, всі джерела, які присвячуються питанням юридичних фактів, можна поділити на дві групи. До першої групи можна віднести роботи загальнотеоретичного характеру. У них розглядаються поняття і види юридичних фактів, аналізується їх роль у правовому регулюванні, зв'язок з правовими відносинами. До другої групи належать праці, присвячені юридичним фактам в окремих галузях права. Це є очевидним, що вчених хвилюють передусім особливості галузевих юридичних фактів і складів, способи їх встановлення та доказування [5, с. 12].

Так, проблемами юридичних фактів того часу займався професор Санкт-Петербурзького університету М.М. Коркунов. Він зазначав, що юридичні відносини не залишаються нерухомими – вони виникають, змінюються та припиняються. Юридичні відносини включають такі складові, як право та обов'язок, що є результатом застосування юридичних норм. Застосування останніх зумовлено наявністю визначених фактів, викладених у гіпотезі норми права. Тому й буття правових відносин зумовлюється послідовною зміною таких фактів, що є фактичною умовою застосування юридичних норм. Факти, що зумовлюють застосування вказаних норм, називаються також юридичними фактами [8, с. 159].

У свою чергу, П.Г. Виноградов зазначав, що встановлення юридичних фактів має велике значення, яке полягає у створенні необхідних ланцюгів, що пов'язують обставини та події повсякденного життя і юридичну норму [9, с. 6].

В.І. Синайський, у свою чергу, писав, що юридичні наслідки настають зазвичай не через одиничні юридичні факти, а внаслідок цілої їх сукупності, тобто юридичного складу правовідносин [10, с. 80].

Другим етапом становлення та розвитку вчення про юридичні факти слід вважати радянський період. Загальне вчення про юридичні факти розвивалося значною мірою в рамках цивільного права. Саме цивільно-правове вчення про юридичні факти має майже універсальний характер. У витоків радянського вчення про юридичні факти стояли відомі вчені-цивілісти М.М. Агарков [7], О.О. Красавчиков [11] та ін.

Найбільш помітні фундаментальні дослідження такого явища, як юридичні факти, припадають на 50-60-ті рр. ХХ ст. У той період юридичним фактам було присвячено низку самостійних робіт. Зокрема, у 1949 р. з'явилась перша монографія О.С. Іоффе, в якій автор досліджував правовідносини у радянському цивільному праві.

Згодом було опубліковано праці М.Г. Александрова, Л.Я. Гінцбурга, Ю.І. Гревцова, П.І. Жигалкіна, З.Д. Іванової, В.Б. Ісакова, С.Ф. Кечек'яна, О.А. Красавчикова, В.Ф. Попондопуло, В.М. Смирнова, Ю.Г. Ткаченка, Ю.К. Толстого, Р.О. Халфіної та інших дослідників. У працях вищеперерахованих вчених велика увага приділялася таким питанням, як підходи до визначення поняття юридичного факту, виявлення його природи та змісту, встановлення значення юридичних фактів на різних етапах розвитку правовідносин; вивчалися способи закріплення юридичних фактів, взаємозв'язок юридичного факту та правового наслідку, який він спричиняє; детальному дослідженню піддавались фактичні склади тощо. Величезний внесок у розробку та дослідження такого юридично значущого явища, як «юридичний факт», зробив відомий В.Б. Ісаков.

У радянський період на різних етапах розвитку радянської держави з різним ступенем докладності досліджувалися такі юридичні факти, як трудовий і колективний договори, акти трудової повинності, організованого набору, розподілу випускників вищих і середніх спеціальних навчальних закладів тощо. Вагомий внесок у розвиток вчення про юридичні факти у трудовому праві у радянський період внесли такі відомі вчені, як М.Г. Александров, В.М. Догадов, Л.Я. Гінцбург, О.С. Пашков, А.Ю. Пашерстник, Ю.П. Орловський, В.М. Скобелкін, А.І. Ставцева. У своїх наукових працях вчені досліджували юридичні факти, які було передбачено чинним законодавством, висловлюючи думку, яка не завжди співпадала з позицією законодавця.

У Кодексі законів про працю України 1971 р. підставою виникнення прав і обов'язків сторін було названо трудовий договір. Інші юридичні факти виникнення трудового правовідношення, які входять до складного фактичного складу поряд із трудовим договором, передбачалися іншими нормативно-правовими актами (обрання за конкурсом, призначення на посаду тощо).

Втім, і після прийняття Кодексу законів про працю в літературі обґрунтовувалася наявність так званих усічених трудових відносин, що виникають у недоговірному порядку. Так, Л.Я. Гінцбург виділяв трудові правовідносини громадян, яких було засуджено до виправних робіт без позбавлення волі, направлених за постановою суду до лікувально-трудового профілакторію тощо, відзначаючи наявність усіх елементів трудового правовідношен-

ня, за винятков двох: свободи вступу у трудове правовідношення і свободи його припинення [12, с. 63]. В.М. Скобелкін називав ще інші підстави виникнення трудових правовідносин без трудового договору: при залученні до роботи в умовах надзвичайного стану, при працевлаштуванні у рахунок квоти тощо [13, с. 92–93].

Проте за радянських часів науковцям так і не вдалося розробити цілісне вчення про юридичні факти у трудовому праві, що почасти було пов'язано з певною хаотичністю самого трудового законодавства, відсутністю у чинному Кодексі законів про працю спеціальних норм про підстави виникнення, зміни та припинення трудових правовідносин.

Починаючи з 90-х рр. ХХ ст. питання теорії юридичних фактів перебувають у сфері постійної уваги науковців. Це пов'язано, перш за все, з тим, що завдання теорії юридичних фактів поступово розширюються, тобто система юридичних фактів повинна забезпечувати більш гнучкий та ефективний вплив права на суспільні відносини.

У незалежній Україні наукові праці, присвячені дослідженню юридичних фактів у трудовому праві, належать таким вченим, як П.Д. Пилипенко (2003 р.) [14], В.В. Єрмоєнко (1998 р.) [15], Л.В. Солодовник (2004 р.) [1], О.В. Данилюк (2008 р.) [16], Л.В. Русаль (2012 р.) [17]. Крім того, проблеми юридичних фактів у вітчизняному трудовому праві розглядаються науковцями, чії дисертаційні роботи присвячено дослідженню трудових правовідносин, у тому числі за участю окремих категорій працівників: С.В. Венедіков «Концептуальні засади правового регулювання трудових відносин в Україні» (2012 р.) [18], Н.М. Неумивайченко «Особливості виникнення, зміни та припинення трудових відносин державних службовців» (2002 р.) [19], О.В. Гоц «Правове регулювання виникнення трудових правовідносин з науково-педагогічними працівниками» (2004 р.) [20], Т.І. Костишева «Підстави та умови виникнення та припинення правовідносин у сфері контролю дотримання законодавства про працю (2012 р.) [21].

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що вчення про юридичні факти в трудовому праві пройшло доволі тривалий шлях свого становлення і розвитку, який своїм корінням уходить вглиб історії формування права взагалі та трудового права як самостійної галузі права зокрема. Однак необхідно зауважити, що ця сфера правового регулювання потребує подальшого постійного вивчення, осмислення та дослідження, оскільки трудові правовідносини постійно змінюються під впливом розвитку суспільства, а отже, змінюються і підстави виникнення, зміни та припинення цих правовідносин.

Необхідність розробки цілісного вчення про юридичні факти у трудовому праві обумовлюється також необхідністю удосконалення чинного трудового законодавства і проекту Трудового кодексу України в частині законодавчого закріплення підстав виникнення, зміни та припинення трудових правовідносин.

Як вже відзначалося, у чинному Кодексі законів про працю відсутні спеціальні норми про підстави виникнення, зміни на припинення трудових правовідносин. Що стосується підстав виникнення індивідуальних трудових правовідносин, то у ч. 1 ст. 21 Кодексу законів про працю закріплено поняття трудового договору, а у ч. 3 ст. 21 передбачено контрактну форму трудового договору. Норми про інші підстави виникнення індивідуальних трудових правовідносин у Кодексі законів про працю не містяться. Переведення на іншу роботу, переміщення на інше робоче місце та зміна істотних умов праці регулюються ст. ст. 31–35, 114, 170, 178 Кодексу законів про працю. Підстави припинення трудового договору закріплені у ст. ст. 36–41, 45 Кодексу законів про працю. Зазначені статті містяться у гл. III «Трудовий договір». Тобто зазначені норми стосуються укладення, зміни та припинення трудового договору, в них не йдеться про виникнення, зміну та припинення трудових правовідносин. Останні положення відображені у проекті Трудового кодексу України, до якого включено Книгу другу «Виникнення та припинення трудових відносин. Трудовий договір», що з точки зору теорії трудового права є правильним.

Водночас слід звернути увагу на те, що у зазначеній Книзі перелік підстав виникнення трудових правовідносин є неповним. У Книзі другій йдеться про виникнення та припинення індивідуальних трудових відносин. Що стосується підстав виникнення, зміни та припинення колективних трудових правовідносин, то вони залишилися поза увагою розробників законопроекту.

Список використаних джерел:

1. Солодовник Л.В. Юридичні факти у трудовому праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / Л.В. Солодовник ; Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2004. – 21 с.
2. Графский В.Г. Всеобщая история права и государства : [учебник для вузов] / В.Г. Графский – М. : Издательство НОРМА, 2000. – 744 с.
3. Ковальська В.С. Юридичні факти як підстава виникнення, зміни та припинення правовідносин у Стародавньому Римі / В.С. Ковальська // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць. – Вип. 41. – 2008. – С. 64–71.
4. Manigk A. Tatsachen, juristische – Hand worter buchder Rechtswissenschaft / A. Manigk. – В. 5. – Berlinund Leipzig., 1928. – 847 s.
5. Исаков В.Б. Юридические факты в советском праве / В.Б. Исаков. – М. : Юридическая литература, 1984. – 144 с.
6. Иоффе О.С. Правоотношение по советскому гражданскому праву / О.С. Иоффе. – Л. : Из-во Ленинградского ун-та, 1949. – 144 с.
7. Агарков М.М. Обязательство по советскому гражданскому праву / М.М. Агарков // Ученые труды ВИЮН НКЮ СССР. – 1940. – Вып. 3. – С. 5–35.
8. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права / Н.М. Коркунов. – 9-е изд. – СПб., 1909. – 365 с.
9. Виноградов П.Г. Очерки по теории права / П.Г. Виноградов – М., 1915. – 156 с.
10. Синайский В.И. Русское гражданское право. Выпуск 1. Общая часть. Вещное право. Авторское право / В.И. Синайский. – К. : Типо-литография «Прогресс», 1917. – 261 с.
11. Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве / О.А. Красавчиков. – М. : Госюриздат, 1958. – 182 с.
12. Гинцбург Л.Я. Социалистическое трудовое правоотношение / Л.Я. Гинцбург. – М. : Наука, 1977. – 311 с.
13. Скобелкин В.М. Трудовые правоотношения / В.М. Скобелкин. – М., 1999. – 372 с.
14. Пилипенко П.Д. Підстави виникнення індивідуальних трудових правовідносин / П.Д. Пилипенко. – К. : Т-во «Знання»; КОО., 2003. – 146 с.
15. Єрьоменко В.В. Підстави виникнення трудових правовідносин : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 1998. – 195 с.
16. Данилюк О.В. Юридичні факти як підстави виникнення індивідуальних трудових правовідносин : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» ; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – О., 2008. – 202 с.
17. Русаль Л.В. Юридичні факти як підстава припинення індивідуальних трудових правовідносин : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2012. – 166 с.
18. Венедіктов С.В. Концептуальні засади правового регулювання трудових відносин в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» ; Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2012. – 362 с.
19. Неумивайченко Н.М. Особливості виникнення, зміни та припинення трудових відносин державних службовців : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» ; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2002. – 220 с.
20. Гоц О.В. Правове регулювання виникнення трудових правовідносин з науково-педагогічними працівниками : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» ; Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2004. – 180 с.
21. Костилева Т.І. Підстави та умови виникнення та припинення правовідносин у сфері контролю дотримання законодавства про працю : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» ; Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ, 2012. – 190 с.

